

Van onzichtbaar naar zichtbaar: van communistes tot slachtoffers en *baboesjka's*

Gewezen *Ostarbeiterinnen* in België

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog migreerden bijna 4000 vrouwelijke Sovjetburgers naar België. Tijdens de oorlog waren ze gedeporteerd en verplicht tewerkgesteld in Duitsland. De vrouwen bleven gedurende de Koude Oorlog onzichtbare migranten, wat grotendeels te wijten was aan hun marginale positie in België en de Sovjet-Unie, en aan de manier waarop deze staten de Tweede Wereldoorlog herinnerden. Het postcommunistische Europa daarentegen concentreerde zich op slachtofferschap en besteedde meer aandacht aan etnische verschillen, dan dat het aandacht had voor politieke overtuigingen. Deze nieuwe tijdsgeest hielp gewezen *Ostarbeiterinnen* in België op het voorplan te treden en maakt hen op dit moment populairder dan ooit. In migratieonderzoek is er recent aandacht voor het thema herinnering. Er wordt niet gepeild naar structurele integratiefactoren of (veelal etnische) identiteiten, maar naar de voorstelling van migranten in hun landen van vestiging door de tijd heen. In dit stuk wordt beschreven hoe de voorstelling van *Ostarbeiterinnen* in België tijdens hun vestigingsproces verschoof; eerst werden zij als gemarginaliseerde communistes neergezet, daarna als meelijwekkende slachtoffers en geëtnificeerde *baboesjka's*.

/ Machteld Venken /

Na de invasie van de Sovjet-Unie op 21 juni 1941 begonnen nazisoldaten met de deportatie van krijgsvangenen. Later deporteerden zij ook gewone burgers. Daarvoor werden specifiek jonge vrouwen geboren tussen 1920 and 1926 geselecteerd. Zij werden richting Duitsland op transport gezet en ontvingen een stofven lapje met het woord 'Ost' er op, dat zij altijd op hun kleding moesten dragen. Deze *Ostarbeiterinnen* werden verspreid over verschillende fabrieken en boerderijen. In industriële centra leefden zij in geïsoleerde barakken omringd met prikkeldraad, die zij aanvankelijk enkel onder begeleiding mochten verlaten. De leef- en werkomstandigheden van *Ostarbeiterinnen* op boerderijen hingen grotendeels af van de eigenaar. De Russische historicus Pavel Poljan schat het aantal Sovjetgedeporteerden op 6,4 miljoen. Daaronder zouden 3,2 miljoen *Ostarbeiter* en vooral *Ostarbeiterinnen* te vinden zijn geweest.

De naziwetgeving omschreef *Ostarbeiterinnen* als *Untermenschen* en plaatste hen bijna aan het einde van de hiërarchische raciale naziladder. Zij werden enkel voorgegaan door joden, Roma, Sinti en homoseksuelen. *Ostarbeiterinnen* werden gedwongen tewerkgesteld, ontvingen kleine hoeveelheden voedsel, hadden weinig toegang tot gezondheidszorg en ondergingen verbale discriminatie. Tijdens de oorlog bestond een omgekeerde evenredigheid tussen hun behandeling en de situatie aan het front; hoe meer militaire successen, hoe slechter de nazi's *Ostarbeiterinnen* behandelden, en *vice versa*. Gedurende de hele oorlog moesten *Ostarbeiterinnen* strikt gescheiden worden van Duitsers en *Westarbeiter* (West-Europese vrijwilligers, gedwongen arbeiders onder een beter

ven van *Ostarbeiterinnen* dragelijker te maken: Duitse collega's gaven bijvoorbeeld stiekem eten door tijdens het werk en *Westarbeiter* gooiden stukken zeep over het prikkeldraad.² Over interraciale seksuele contacten en relaties is nog weinig bekend. Vanzelfsprekend wilde het naziregime het Duitse bloed zuiver houden van 'vreemde invloeden' en plaatste daarom voor *Ostarbeiterinnen* de doodstraf op seksueel contact met Duitsers. Al in het voorjaar van 1943 werden echter zo veel zwangerschappen bij *Ostarbeiterinnen* geregistreerd, dat men in nazicirkels een decreet goedkeurde dat toestond hen aan abortussen en sterilisatie te onderwerpen. Microstudies tonen aan dat een abortus niet altijd plaatsvond met de toestemming van de moeder, en dat moord op *Ostarbeiterinnen* en hun ongeboren kinderen tot een gewone praktijk verwerd in speciale *Ostarbeiterinnen*materniteitsklinieken.³ Men kan duidelijk zeggen dat *Ostarbeiterinnen* aan een tweevoudige discriminatie onderhevig waren: op basis van 'hun Slavisch ras' (zoals het naziregime dat omschreef), en op basis van hun geslacht, tenminste in het geval van een zwangerschap.

Deze discriminatie hield niet op bij het einde van de Tweede Wereldoorlog. Stalin had al in 1941 een verordening uitgevaardigd die be- >>

regime dan *Ostarbeiterinnen*, en krijgsvangenen). Een politieverordening van augustus 1942 schreef bijvoorbeeld voor dat alles wat solidariteit tussen *Ostarbeiterinnen* en mensen van andere landen kon bevorderen, verboden was.¹

In de realiteit stonden *Ostarbeiterinnen* echter in regelmatig contact met mensen van andere landen. Mondelinge geschiedenisprojecten hebben aangetoond dat sommigen van hen door middel van kleine handelingen trachtten het le-

Portret van Marija Ivanovna Strel'tsova met haar vriendinnen in *Ostarbeiterinnen*uniform op 17.9.1944.

Bron: Memorial te Moskou, foto 43792 Marija Ivanovna Strel'tsova (Popova), 17.9.1944.

paalde dat alle Sovjetburgers die voor het nazi-regime werkten, vervolgd zouden worden. Toen het verdrag van Jalta van februari 1945 voorzag in de repatriëring van alle Sovjetburgers die zich buiten de grenzen van de Sovjet-Unie bevonden, werd deze verordening in praktijk gebracht. Aanvankelijk leken de repatriëringen succesvol, maar veel Sovjetburgers trachtten te ontsnappen door bijvoorbeeld een andere naam aan te nemen of met een buitenlander te trouwen. Sommige *Ostarbeiterinnen* hadden tijdens de oorlog Belgische mannen leren kennen en waren na de bevrijding met hen naar België verhuisd en daar met deze mannen getrouwd. Tot 1984 hanteerde België het principe van 'eenheid van nationaliteit in het gezin'. Dat betekende dat bij een gemengd huwelijk de vrouw automatisch de nationaliteit van haar echtgenoot ontving. Op deze manier verwierven ongeveer 4000 *Ostarbeiterinnen* het Belgisch staatsburgerschap en waren zij gevrijwaard van repatriatie.⁴

Publieke narratieven van oorlogsherinnering in België en de Sovjet-Unie⁵ tijdens de Koude Oorlog (1947-1991)

Om aan te tonen hoe *Ostarbeiterinnen* in België tijdens de Koude Oorlog als onzichtbare communistes werden voorgesteld, illustreer ik eerst hoe de Tweede Wereldoorlog in België en de Sovjet-Unie in de publieke sfeer herinnerd werden en hoe in deze publieke herinneringen de oorlogservaringen van gewezen *Ostarbeiterinnen* gemarginaliseerd werden. Omdat gewezen *Ostarbeiterinnen* in België migranten waren die eveneens contacten onderhielden met hun thuisland, dienen de publieke herinneringscontexten van zowel België als de Sovjet-Unie te worden besproken. Ik kijk eerst naar de publieke voorstellingen van oorlogsherinnering in beide landen. In navolging van de Britse linguïst Abbott, noem ik deze voorstellingen van oorlogsgebeurtenissen – in woorden of op een andere welke andere wijze, inclusief praktijken tijdens herdenkingsplechtigheden – narratieven.⁶ Vervolgens ga ik in op zowel de rol van natiestaten in publieke oorlogsherinnering als op de maatschappelijke situering van gewezen *Ostarbeiterinnen* in België.

Tijdens de Koude Oorlog formuleerden natiestaten narratieven van oorlogsherinnering die oorlogservaringen voorstelden in het licht van de op dat moment heersende geopolitieke crisis. Natiestaten in de westerse wereld stelden communisme gelijk aan nazisme en beschouwden het als hun taak deze nieuwe vorm van totalitarisme te bestrijden, terwijl aan de andere kant van het IJzeren Gordijn de Sovjetbezorgdheid voor vrede in de wereld, gebaseerd op de bijdrage van de Sovjet-Unie in de overwinning op het fascistische naziregime, werd benadrukt. Deze narratieven zetten bepaalde oorlogservaringen in de verf, en plaatsten andere in de schaduw. In de Atlantische wereld werden er door verschillende natiestaten inspanningen

gedaan om het verzet tegen het naziregime uit te vergroten en collaboratie met dat regime te marginaliseren. Tegelijkertijd werd in de Warschaupactlanden het nazi-Sovjetpact van 1939, dat de verdeling van Centraal-Europa omschreef, verzwegen en werden de oorlogservaringen van soldaten uit het Rode Leger, en niet die van het Britse of Amerikaanse leger, verheerlijkt.

Ondanks het tegenstrijdige karakter van deze antitotalitaire en antifascistische narratieven, vinden zij elkaar in het verzwijgen van 'vreem-

als eenheid. In Vlaanderen onderstreepte het naziregime de gemeenschappelijke 'etnische' Germaanse afkomst en werden de Vlamingen bepaalde privileges verschaft, waarvoor Walen niet in aanmerking konden komen. Er waren Vlamingen die de bezetting als mogelijkheid zagen om in de toekomst meer Vlaamse autonomie te verwerven. Dit ideeëngoed zou centraal komen te staan in het politieke programma van de naoorlogse Vlaamse beweging. Om de collectieve nationale identificatie te stimuleren, liet het narratief van oorlogsherinnering van de

Ostarbeiterinnen poseren voor de fabriek Ruber Renner te Hagen in Duitsland op 5.6.1943.

de mensen', inclusief *Ostarbeiterinnen*. De helden en slachtoffers waarop deze narratieven zich concentreerden – respectievelijk verzetsstrijders en communistische 'martelaren' – waren mensen die verschillende natiestaten cruciaal achtten voor hun identificatie. Zo pasten de oorlogservaringen van joden lang niet in deze narratieven. Vanaf de jaren 1960 sijpelden oorlogsherinneringen aan de Holocaust de Atlantische narratieven van oorlogsherinnering binnen, maar in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten, bleven ze gecensureerd. Slechts sinds de jaren 1980 werd de joodse oorlogsgeschiedenis van Centraal- en Oost-Europa herontdekt.

De geopolitieke strijd inzake oorlogsherinnering voorstellen als één tussen democratie en totalitarisme, of communisme en fascisme, simplificeert het complexe karakter van nationale discussies over oorlogsherinnering. Elke Europese natiestaat moest een manier vinden om met de eigen oorlogservaringen om te gaan. In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, hadden Belgen in de jaren 1940 nauwelijks gevochten op Belgisch grondgebied. Bovendien waren er veel minder verzetsstrijders dan inwoners die het naziregime ondersteunden. Daarenboven verschilde de samenwerking van het regime in Vlaanderen en Wallonië, ondanks het feit dat het naziregime bleef uitgaan van België

Belgische natiestaat Belgische inwoners geloven dat de hele natie verzet had geboden aan het naziregime.

Belangrijke *civil society* organisaties verzetten zich tegen dit narratief. Waar Belgische patriottische verenigingen aanvankelijk bijval voor hun narratieven van oorlogsherinnering hadden genoten, boetten zij aan het einde van de jaren 1950 aan populariteit in. De grootste Vlaamse politieke partij, de Christelijke Volkspartij, uitte een narratief van oorlogsherinnering waarin een meer vooraanstaande plaats toegedicht werd aan de repressie. Dit resulteerde in een eerder impliciete vergoelijking van oorlogscollaboratie. Deze inzet volgde uit de frustratie van de partij inzake de Koningskwesitie en haar wens macht te herwinnen, nadat de verkiezingen van 1957 haar in oppositie hadden geplaatst. Een band tussen Vlaams-katholicisme en herinnering aan collaboratie zou groeien in de volgende decennia en vanaf de jaren 1980 zou het leiden tot communautaire gepolariseerde Vlaams-Waalse lezingen van oorlogservaringen. Daarbij startte het debat over de Holocaust in België later dan in omliggende landen. Aangezien de Belgische regio's naar meer autonomie streefden, hadden zij er geen baat bij de 'morele schulden' van het federale België te erven. De Holocaust werd slechts een

element in de publieke oorlogsherinnering in de jaren 1980, omdat het dan een contra-argument voor xenofobe tendensen kon vormen.⁷

In tegenstelling tot de Atlantische Wereld, waar *civil society* organisaties communiceerden met natiestaten over de inhoud van publieke narratieven van oorlogsherinnering, hanteerde de Sovjet-Unie een centralistisch bestuur dat een dergelijke kruisbestuiving verhinderde. De rol van de natiestaat in de articulatie van publieke narratieven van oorlogsherinnering was daarom in de Sovjet-Unie allesbepalend. Communistische oorlogservaringen werden als voorbeeld gesteld voor het deugdelijke patriotische karakter van Sovjetburgers. Feiten die hiervan afweken, zoals de oorlogservaringen van Sovjetburgers tewerkgesteld in nazi-Duitsland (inclusief *Ostarbeiterinnen*), werden verzwegen. Nikita Chroesjtsjov verrijkte het hegemone Sovjetnarratief van oorlogsherinnering met herinneringsaandacht voor de doden door middel van de symbolische Onbekende Soldaat, een protagonist wiens dood betekenis gegeven kon worden zonder dit Sovjetnarratief onderuit te halen. Chroesjtsjov stond vrijgelaten gevangenen uit Siberische strafkampen ook toe een eigen oorlogsnarratief te ontwikkelen, eveneens onder voorwaarde dat zij het officiële narratief intact lieten. Dit narratief concentreerde zich op persoonlijke oorlogservaringen in loopgraven.

Voor het eerst werden bovendien contacten gelegd met Sovjetburgers gevestigd in de Atlantische Wereld, zoals de *Ostarbeiterinnen* in België. De Sovjetadministratie richtte een speciale organisatie op die Sovjetmigranten in de Atlantische wereld ervan moest overtuigen naar huis terug te keren. De 'Moederlandorganisatie' werd door de Sovjetautoriteiten voorgesteld als een initiatief van voormalige Sovjetkrijgsgevangenen, inclusief teruggekeerde *Ostarbeiterinnen*, die bezorgd waren om het lot van hun collega's in migratie. In werkelijkheid was het de staat zelf die haar migranten terug wenste. Het vreesde immers dat zij strategische kennis bezaten over de Sovjet-Unie die Atlantische staten van nut zou zijn tijdens een eventuele Derde Wereldoorlog en de Sovjet-Unie in haar voortbestaan zou kunnen bedreigen. Er keerden maar weinig Sovjetmigranten terug, maar, zoals later wordt aangetoond, wist de Moederlandorganisatie niettemin haar grip te leggen op het organisatieleven van vele Sovjetburgers in migratie.

Contacten over het IJzeren Gordijn heen, zouden verstevigd worden onder het bewind van Leonid Brezjnev, die de herinnering aan Sovjetoverwinning in de Tweede Wereldoorlog alom aanwezig maakte. Het 'glasnostprogramma' van Michail Gorbatsjov liet Sovjetburgers toe *civil society* organisaties te vormen die openlijk het Sovjetnarratief van oorlogsherinnering becommentarieerden. De *civil society* organisatie *Memorial* speelde een belangrijke rol in deze verandering. De liberale dissidenten van deze organisatie wilden de ervaringen van oorlogs- en Sovjetrepressie in de publieke ruimte brengen. Voor dat doel vond *Memorial*

in de jaren 1980 wisselende steun van verschillende politici, die bleven aarzelen of de verspreiding van herinneringen over onderdrukking tijdens het stalinisme de hervormingen van het Sovjetse politieke apparaat zou vergemakkelijken, dan wel zou verhinderen. Slechts mondjesmaat kwamen zo de oorlogservaringen van vergeten 'vreemdelingen', zoals joden en Sovjetburgers gevestigd in de Atlantische wereld, aan het licht.⁸

De rol van de natiestaat in narratieven van oorlogsherinnering

De afwezigheid van gewezen *Ostarbeiterinnen* in publieke narratieven van oorlogsherinnering kan niet enkel verklaard worden door de politieke context van de Koude Oorlog, maar ook door het wezen van de natiestaat. Nira Yuval-Davis laat in haar boek *Gender & Nation* zien hoe aan het einde van de achttiende eeuw het model van de natiestaat werd ontworpen naar

Bron: <http://www.halsaf.nl/Tamara/images/ost1.gif>

Dit kenteken moest Ostarbeiters onderscheiden van andere arbeidskrachten.

het beeld van de man en hoe vrouwen en niet-burgers uit dit politiek project geschreven werden. Bijgevolg werden de oorlogservaringen van deze vrouwen en niet-burgers over het hoofd gezien in de narratieven van oorlogsherinnering die door natiestaten werden gepredikt. Veranderingen in de samenleving hebben het onderzoek naar oorlogsherinneringen beïnvloed. De tweede feministische golf van eind jaren 1970 kaartte de bijna uitsluitend mannelijke voorstelling in oorlogsherinnering aan. Er werd aangetoond dat het lijden van mannen gemakkelijker in narratieven van oorlogsherinnering kon worden ingeschreven dan dat van vrouwen, omdat de eersten in verband werden gebracht met deugdzaamheid en eer voor de natiestaat, terwijl de laatsten vaak geassocieerd werden met schaamte. Feministisch onderzoek analyseerde hoe de oorlog vooroorlogse genderverhoudingen overhoop gooide, en hoe publieke narratieven van oorlogsherinnering na-

dien op normatieve wijze probeerden deze vooroorlogse orde te herstellen.⁹ De politieke wetenschapster Claudia Lenz beweert dat de bezetting mannen bang maakte om hun leidende rol in de samenleving te verliezen. Als een gevolg hiervan, concentreerden publieke narratieven van oorlogsherinnering zich in de eerste plaats op mannelijke deugdelijkheid, verstaan als de identificatie van mannen met de verdediging van hun natiestaat. Vrouwen werden slechts zelden afgebeeld. In narratieven van oorlogsherinnering nemen zij de gestalte aan van moeders of huisvrouwen, die de haard bewaren terwijl hun echtgenoten aan het front verblijven, of van dissidenten die doelbewust vooroorlogse sociale normen (onder meer inzake seksualiteit) aanvochten en daarom na de oorlog gestraft dienden te worden.¹⁰ Aleida Assmann formuleerde dit als volgt: "Zolang heldhaftige grootheid de toegangspoort tot culturele herinnering vormt, en zolang klassieke gecanoniseerd worden, vallen vrouwen systematisch ten prooi aan vergetelheid. Dit kan tot structurele amnesie leiden".¹¹

Wanneer het lijden van vrouwen een plaats zou krijgen in publieke narratieven van oorlogsherinnering, dan geeft men ook toe dat soldaten zich niet altijd deugdzaam hebben gedragen, wat de Onbekende Soldaat van zijn sokkel werpt. Als gevolg van de hier genoemde uitsluitingsmechanismen, zijn vrouwelijke afbeeldingen op oorlogsmonumenten slechts van recente datum.

Onzichtbare communistes¹²

De gemarginaliseerde positie van gewezen *Ostarbeiterinnen* in publieke narratieven van oorlogsherinnering was niet alleen een gevolg van de koudeoorlogscontext en het wezen van natiestaten, maar ook van de manier waarop de Belgische samenleving was georganiseerd. Hun onzichtbaarheid werd mede in de hand gewerkt door de verzuiling. De katholieke, socialistische en liberale zuil omvatten niet alleen politieke partijen, maar ook kranten, vakbonden, sportclubs en universiteiten. Het maakte elk van de zuilen bij wijze van spreken zelfbedruipend. Leden van een bepaalde zuil dienden niet te socialiseren met leden van een andere zuil.

Aanvankelijk werd een poging ondernomen om de voormalige *Ostarbeiterinnen* te integreren in de grootste zuil: de katholieke. De kloosterorde de redemptoristen, bleek om religieuze redenen geïnteresseerd in voormalige *Ostarbeiterinnen*. De Belgische redemptoristen waren voor de Tweede Wereldoorlog actief in Oost-Polen (vandaag West-Oekraïne), waar zij gelovige orthodoxen en atheïstische communisten probeerden te bekeren tot de Grieks-katholieke Kerk. Deze kerk kent de orthodoxe ritus, maar heeft zich onder het gezag van de paus geplaatst. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de redemptoristen verdreven en keerden zij terug naar België. In de voormalige *Ostarbeiterinnen* zagen de redemptoristen nieuwe bekeeringskandidaten. Ondanks de succesvolle bekeeringcampagne in 1945 en 1946, waarbij voornamelijk toekomstige Belgische schoonouders >>

geïnteresseerd waren in de bekering van hun schoondochters, bleken de voormalige *Ostarbeiterinnen* in de daaropvolgende jaren slechte kerkgangsters, en namen zij nauwelijks deel aan het katholieke verenigingsleven.

Naast de drie grote zuilen, kan men eveneens spreken van een vierde, kleine, communistische zuil. Net na de Tweede Wereldoorlog was de communistische partij in België redelijk populair vanwege haar betrokkenheid bij het verzet in het onafhankelijkheidsfront tijdens de oorlog. Met een verkiezingsuitslag van 12,6 procent in

zoeken, moest ze dus wel lid worden van de vereniging. Zo kon de Sovjetambassade, in nauwe samenwerking met de Moederlandorganisatie in de Sovjet-Unie, het verenigingsleven van de Vereniging voor Sovjetburgers in België dicteren. Dat deed ze bijvoorbeeld duidelijk met het koor van de vereniging, dat toevallig bijna uitsluitend Sovjetpropagandaliederen zong. Aangezien de Sovjetambassade ook het merendeel van hun concerten organiseerde en sponsorde, bleef de werking van de vereniging sterk onder de controle van die ambassade.

Tijdens de interviews die ik voor mijn doctoraal proefschrift afnam, werd duidelijk dat er naast dit formele verenigingsengagement, nog vele informele ontmoetingsvormen bestonden. Eerder onderzoek wees reeds uit dat onder migrantenvrouwen het informele karakter van organisaties hoger ligt dan onder migrantenmannen. Op deze wijze blijven zij niet enkel onzichtbaarder dan migrantenmannen in de publieke sfeer, maar is ook het onderzoek van historici naar hun activiteiten in het verleden moeilijker.¹³ Zo vertel-

den een respondente me dat haar Vlaamse man een andere Vlaamse man ontmoet had op een plaatselijke voetbalwedstrijd te Waregem. De man bleek eveneens gehuwd met een voormalige *Ostarbeiterin*. Beide koppels werden hechte vrienden, en in de loop der jaren sloten nog twee soortgelijke koppels zich aan.¹⁴

Tijdens de Koude Oorlog bleven *voormalige* *Ostarbeiterinnen* in België voorgesteld als onzichtbare en gemarginaliseerde communistes. Vele factoren werkten deze voorstelling in de hand. Voormalige *Ostarbeiterinnen* waren oorlogsmigranten, en hun oorlogservaringen pasten niet in de wijze waarop tijdens de Koude Oorlog publieke oorlogsherinneringen werden voorgesteld, noch in de Sovjet-Unie, noch in België. Bovendien hadden de Sovjetse en Belgische natiestaten sowieso weinig aandacht voor de oorlogservaringen van vrouwen. En omwille van het communistische profiel van de migrantenvrouwen, vielen zij ook buiten de drie dominerende zuilen van het Belgische publieke leven. In de schaduw hiervan echter, ontwikkelden zij een niet te onderschatten formeel verenigingsleven met de steun van de Sovjetambassade.

De postcommunistische periode (1991-heden)

De val van het communisme bracht een herinterpretatie met zich mee van de publieke narratieven van oorlogsherinnering zoals uitgedrukt

door verschillende natiestaten aan beide kanten van het IJzeren Gordijn. Bovendien nam vanaf de jaren 1990 de dominantie van natiestaten in de uitdrukking van narratieven van oorlogsherinnering stadig af. In een meer geglobaliseerde wereld bleken *civil society* organisaties succesvol in de verspreiding van narratieven die mensenrechten en etnische identiteiten centraal stelden. Politiek georiënteerde narratieven verloren terrein en hun plaats werd ingenomen door narratieven van oorlogsherinnering die focusten op trauma, slachtofferschap en etnische genocide. Men zou zelfs kunnen zeggen dat ondanks de pogingen van het postmodernisme om metanarratieven onderuit te halen, de Holocaust in onze tijden tot het ultieme referentiepunt van moreel verval is uitgegroeid. Tegelijkertijd maakten oorlogsoverlevenden die tijdens de Koude Oorlog onzichtbaar waren gebleven, gebruik van deze situatie om in het kielzog van het Holocaustbewustzijn te ijveren voor erkenning. Dit wekte ook de interesse van historici; zij vroegen zich bijvoorbeeld af hoe oorlogservaringen hun weg vonden naar publieke narratieven van oorlogsherinneringen.¹⁵

In de Sovjet-Unie bracht de *glasnost*periode het officiële antifascistische narratief van oorlogsherinnering aan het wankelen, mede dankzij het engagement van *Memorial*. Toen de Sovjet-Unie ophield te bestaan, werd het voor Duitsland mogelijk een oorlogspensioen te betalen aan voormalige Sovjetgevangenen en *Ostarbeiter(innen)*. De Heinrich Böll stichting zette samen met *Memorial* een project op om kandidaten op te sporen. Deze opsporingstocht heeft velen warm gemaakt om de oorlogservaringen en -herinneringen van ‘vergeten’ oorlogsoverlevenden te onderzoeken. Zo hebben in Duitsland grote bedrijven historisch onderzoek laten uitvoeren naar de bedrijfsgeschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog om een goed zicht te krijgen op hun aandeel in de verplichte tewerkstellingsproblematiek en de perceptie van gedwongen arbeiders een halve eeuw na de feiten. Dat aandeel was veel groter dan vooraf bekend, en de herinnering aan gedwongen arbeid bleek voor vele oorlogsoverlevenden een centrale plaats in hun leven in te nemen. De gepubliceerde studies van dergelijke historici gebruikten voor het eerst de term dwangarbeid en schreven zo een slachtofferrol voor aan de arbeiders. Dit nieuwe narratief heeft op zijn beurt bijgedragen tot de omverwerping van de publieke narratieven van oorlogsherinnering van de Koude Oorlogperiode.¹⁶

In de voormalige Sovjet-Unie wordt dergelijk onderzoek vandaag voornamelijk gevoerd door *civil society* organisaties zoals *Memorial*. Zij spreken over het ‘lijden’ van ‘slachtoffers van twee dictaturen’ (het nazisme en stalinisme).¹⁷ Er is echter een duidelijke scheidingslijn te trekken tussen hedendaags onderzoek in de Russische Federatie en Wit-Rusland enerzijds, en Oekraïne anderzijds.

In de Russische Federatie begon Vladimir Poetin het Sovjetverleden te herwaarderen. Deze koers wordt voortgezet door de huidige Russische president Dimitri Mjodvedjev. Ook

Deze foto toont een groep *Ostarbeiterinnen* die werkten in een steenkoolmijn in het noordelijke Ruhrgebied.

1946 konden de communisten zelfs lid worden van de regering. Na 1947 was de rol van de communistische partij echter uitgespeeld en haar electoraat kalfde af. Vanaf de jaren 1950 was het communisme in België geen bedreiging meer en communisten hoefden niet meer bestreden te worden omdat ze er te weinig invloedrijk voor waren. Dit opende echter ook mogelijkheden voor communistische aanhangers; in de schaduw van het politieke leven konden er in alle rust heel wat communistische activiteiten plaatsvinden. De Belgische-Sovjetse Vriendschapsorganisatie en de Vereniging voor Sovjetburgers bijvoorbeeld, werden door Belgen beschouwd als kleine onschadelijke fenomenen en konden daarom onverstoord hun gang gaan.

Gedurende meer dan zestig jaar bracht deze Vereniging voor Sovjetburgers gewezen *Ostarbeiterinnen* bij elkaar, in totaal zowat een duizendtal. Het was de enige officiële vereniging in België van voormalige *Ostarbeiterinnen*. Gezien het feit dat *Ostarbeiterinnen* opgegroeid waren in de Sovjet-Unie, hadden velen van hen communistische sympathieën. Dat zij zich rond deze politieke vereniging verzamelden, lijkt – zeker in het licht van de verzuiling – logisch. Toch is er meer. De vereniging was volledig afhankelijk van de Sovjetambassade, die het lidmaatschap als voorwaarde beschouwde om een visum voor het land te kunnen verkrijgen. Indien een gewezen *Ostarbeiterin* een familielid in de Sovjet-Unie wilde be-

de Wit-Russische president Lukasjenko kijkt op gelijkaardige wijze naar het recente verleden. De aandacht voor de oorlogservaringen en -herinneringen van *Ostarbeiterinnen* vermindert. Er verschijnen minder boeken, er worden minder interviews afgenomen, en in het Museum van de Tweede Wereldoorlog te Moskou maken de oorlogservaringen van *Ostarbeiterinnen* geen deel uit van de collectie. In Oekraïne daarentegen zijn visies op het recente verleden onderwerp van voortdurende politieke en ideologische strijd. Er zijn politici en weten-

rol aan. Ik bespreek hier één van de steeds talrijker wordende krantenartikels.¹⁹ In maart 2006 beschreef de *Gazet van Zurenborg* (een wijk in Antwerpen) een bijeenkomst van gewezen *Ostarbeiterinnen*. Meer dan de helft van het artikel bestaat uit foto's van zingende vrouwen, met daaronder de woorden: "volgens de Nazi's waren wij, meisjes en vrouwen uit een communistisch land, het laagst in de hiërarchie van alle gevangenen".

De lectuur bevestigt deze eerste indruk. Voor de auteur van het krantenartikel staan etnifica-

"Gewoon even zeggen wie wij zijn
Wat wij zijn, dat is niet nodig
Dat is al duidelijk
Het kozakkengebruik vanuit de ex-Sovjet-Unie
U hoort hier de Russische variant van de Buena Vista Social Club
Maar in plaats van Cubaanse mannen van boven de tachtig
Hooft u hier Russische en Oekraïense vrouwen van boven de tachtig
En de Havanasiigaar is hier dus vervangen door de wodka
Kozakkenliederen, liederen van thuis, liederen uit de ex-Sovjet-Unie,
Russische liederen, liefdesliederen
Dit alles krijgt u en nog veel meer
Zolang de kou en onze stem het ons toelaat"²³

De koorleider gaf duidelijk een geromantiseerde etnische interpretatie aan "wie wij zijn", door te verwijzen naar "Kozakken", "de Buena Vista Social Club" en "wodka". De Buena Vista Social Club ontstond in de jaren 1990 en verzamelde oude Cubaanse muzikanten en twee jongere Amerikanen die samen Cubaanse volksmuziek opvoerden. Zij werden immens populair dankzij hun vele internationale concerttournees. De koorleider maakte ook een verschil tussen "Russische" en "Oekraïense" vrouwen, iets wat de koorleden tijdens de Koude Oorlogsperiode niet deden. Zij stelden zichzelf toen voor als "Sovjetburgers". Het is ook interessant dat de koorleider het woord ex-Sovjet-Unie gebruikte tussen "liederen van thuis" en "Russische liederen". Niet alleen de toespraak, maar ook het repertoire verschilde radicaal van wat het koor had opgevoerd tijdens de Koude Oorlogsperiode. Tijdens het concert was er voornamelijk plaats voor wat zij 'liederen van vroeger' noemden, daarbij doelend op liederen van voor de Russische revolutie. Het is interessant dat deze vrouwen deze liederen bleken te kennen, aangezien zij dateerden van voor hun geboorte. Tijdens de interviews werd duidelijk dat de liederen via familiale kring, van generatie tot generatie, waren overgeleverd. Ondanks het feit dat de vrouwen in hun vereniging gedurende een halve eeuw overwegend Sovjetpropagandaliederden hadden gezongen, waren deze liederen nog bekend. De Sovjetpropagandaliederden van de Koude Oorlogsperiode werden zelfs naar de achtergrond verschoven.²⁴

Bron: Memorial te Moskou, foto 43592 Ekaterina Vladimirovna Antimonik, niet gedateerd.

Ostarbeiterinnen aan het werk op een boerderij te Winsen in Duitsland.

schappers die aanleunen bij de Russische visie, terwijl anderen concentreren op de 'slachtoffers' van de oorlog. In deze laatste versie vinden gewezen *Ostarbeiterinnen* hun plaats. Vandaag de dag financiert de Oekraïense staat veel academisch onderzoek en erfgoedprojecten naar de oorlogservaringen en – herinneringen van *Ostarbeiterinnen*.¹⁸

Zichtbare slachtoffers en baboesjka's

Het feit dat de Holocaust in België pas vanaf de jaren 1980 een publiek thema werd, verhinderde niet dat de Holocaust ook in België het ultieme referentiepunt van (etnisch) slachtofferschap werd. Bovendien bemerkt men eerste stappen van andere oorlogsoverlevenden, om in de voetsporen van de Holocaustherinnering te ijveren voor zichtbaarheid. Dit is ook het geval voor gewezen *Ostarbeiterinnen*. Slechts sinds enkele jaren vinden hun oorlogservaringen hun weg naar het geschreven woord. Belgische lokale kranten begonnen over deze vrouwen te schrijven, en maten hen een slachtoffer-

tie en slachtofferschap centraal. Hij gaat uitgebreid in op de etnische praktijken van de dames, zoals het zingen van folkloreliederden en koken voor elkaar. Hij parafraseert de vertellende dames op dergelijke wijze, dat zij transmuterden tot slachtoffers: "In gesloten treinwagons werden we naar Duitsland gevoerd. Als vee". Of: "Daar waren ook Belgische mannen tussen. Zij gaven ons soms een extra stukje brood of zo".²⁰ In een ander nummer van de *Gazet van Zurenborg* staat een opvolgartikel dat dezelfde thema's herhaalt. Het kopt: "Russische vrouwen bedanken met kaviaar en wodka" en vertelt hoe de vrouwen de auteur opnieuw uitnodigden, want: "Na al die jaren krijgen we een beetje aandacht. En deze aandacht is een vorm van erkenning (...) Eindelijk begrijpt iemand ons. Daarom wist ik nadat ik het artikel had gelezen: dit is een nieuw begin".²¹

In december 2007 nam ik deel aan het optreden van deze gewezen *Ostarbeiterinnen* op de Kerstmarkt van Zurenborg en zag ik hoe hun organisatie dit geëtnificeerde narratief zelf herhaalt.²² De koorleider sprak het publiek die dag als volgt toe:

Drie muzikanten begeleidden het koor die dag. Eén van hen is eigenlijk een Romaviolist die veel optreedt in België en in het buitenland. Hij neemt het voortouw en speelt de zo karakteristieke Romamuziek met chromatische toonladders, glissandi en veel improvisatie. De combinatie van Russische met Oekraïense volksmuziek, en zeker Sovjetpropagandaliederden met Romamuziek, klonk vreemd, maar was opvallend populair. Na het concert ontving het koor een warm applaus en meer dan tien luisteraars kwamen vragen of ze een CD konden kopen. "Het klinkt zo Roemeens", zei een vrouw vol bewondering, en: "Ik wist niet dat wij ook onze Buena Vista Social Club hadden!" riep >>

Een repetitie van het koor Ostarbeiterinnen.

Bron: www.gazetzurenborg.be

een ander enthousiast. De luisteraars waren onder de indruk van de muziek, en niemand besteedde aandacht aan de inhoud van de enkele Sovjetpropagandaliederen die het koor die dag zong. Het publiek reageerde niet op traditionele militante Sovjetmelodieën, of op woorden zoals “*Tovarisjtj* (kameraad – MV) Vorosjilov”, een verwijzing naar de legerofficier en intieme vriend van Stalin Kliment Efremovitsj Vorosjilov, omdat dit overgoten werd met een ‘Roma muzikaal sausje’.

We zien hier duidelijk hoe in het postcommunistische tijdperk de vroegere politiek geïnspireerde narratieven van oorlogsherinnering getransformeerd zijn tot narratieven die etniciteit in het centrum plaatsen van onze geglobaliseerde wereld. Roma en Cubaanse muzikanten, indien gepresenteerd als transnationale *ethnics*, lijken op een vreemde manier zeer goed te passen in dat plaatje: op globale muziekfora wordt hen steeds vaker een muzieknoot, maar geen stem geboden. De melodieën van een Romavolant of een Cubaanse klarinettist wekken voor de luisteraars de verbeelding op van een geglobaliseerde wereld, maar de discriminatie die de Roma en Cubaanse bevolking ondergaat, ontgaat het publiek volledig. De verspreiding van wereldmuziek is daarom meer een *top-down* constructie van de media-industrie dan een *bottom-up* fenomeen.²⁵

Door Russische en Oekraïense volksliederen van voor het communisme te programmeren en door naar Roma en Cubaanse volksmuziek te refereren, wist de koorleider het koor van gewezen *Ostarbeiterinnen* naar haar grootste succes ooit te leiden. Belgen omarmen nu de charmante wodka drinkende *babojska's* en eigenen hen toe door hen te exotiseren als “onze Buena Vista Social Club”. Daarbij is hun communistische achtergrond niet meer relevant. Zo vond het koor gemakkelijk een plaats in een hedendaags narratief van etnisch transnationalisme. De koorleden zelf begrijpen niet waarom ze plots zo veel uitnodigingen krijgen om op te treden. Maar al te graag zingen ze verder, ondanks hun hoge leeftijd.²⁶ Aangezien de kinderen van deze vrouwen nauwelijks betrokken zijn bij het verenigingsleven van hun moeders, zal de Vereniging voor Sovjetburgers waarschijnlijk in de loop van de komende vijf tot tien jaar om natuurlijke redenen haar activiteiten staken. De Vereniging voor Sovjetburgers

zal dan in staat zijn geweest de Sovjet-Unie en haar Sovjetburgerschap met meer dan twintig jaar te overleven. ///

Noten:

- Herbert Ulrich en Pavel Poljan concentreerden zich reeds op de oorlogservaringen van *Ostarbeiterinnen*. Zie bijvoorbeeld Herbert Ulrich, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, 2 edn, Berlin-Bonn, 1986 en P. Poljan, *éertvy dvuch diktatur. éizn, trud, uniúenie i smert' sovetskich voennoplennych i ostarbaiterov na cúbine i na rodine*. Moskou, 2002.
- Voorbeelden van dergelijke mondelinge geschiedenisprojecten zijn: G. Grincenko, *Nevygdane. Usni istorii ostarbaiteriv*. Charkiv, 2004; K. Hoffmann, 'Schichten der Erinnerung, Zwangarbeiderserfahrungen und Oral History', in: W. Reininghaus & N. Reimann, eds., *Zwangarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien*. Bielefeld, 2001, pp. 62-75; I.S. Ostrovskaja & I.L. ácerbakova, 'Opýt prunuditel'novo truda v ustrych svidetel'stvach byvoich ostarbaiterov', in: *Ustnaja istorija (Oral History): teorija i praktika. Materialy vsrossijskovo naucnovo seminarja (Barnaul, 25-26 sentjabrja 2006 g.)*. Barnaul, 2007, pp. 75-83.
- Een voortrekker in het onderzoek naar *Ostarbeiterinnen* en hun zwangerschappen tijdens de Tweede Wereldoorlog was de studie van Gisela Schwarze: Gisela Schwarze, *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder*. Essen, 1997. In haar kielzog volgden studies als: B. Vögel, *Entbindungshaus für Ostarbeiterinnen. Braunschweig, Broitzemer Strasse 200*. Hamburg, 1999.
- Voor een overzicht van de aankomst en het vestigingsproces van voormalige *Ostarbeiterinnen* in België zie: M. Venken, 'Gemengd huwen, nationaliteit en de verschillen voor mannen en vrouwen. Poolse oudgedienden en Ostarbeiterinnen in België tijdens de Koude Oorlog', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, vol. 5, no. 1, 2008, pp. 23-48.
- Zie ook: M. Venken, Tussen Oost en west. De oorlogsherinneringen van migrantenvrouwen en – mannen tijdens de Koude Oorlog, in: *Sophia vzw. Genderstudies: een genre apart? / Savoirs de genre: quel genre de savoir?*. Brussel, 2010, pp. 79-93.
- De narratiefdefinitie van de Engelse linguïst Abbott doorbreekt een éézijdig tekstperspectief en opent ruimte voor het bestuderen van herinneringspraktijken: H.P. Abbott, *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge, 2002.
- Voor de bespreking van Belgische publieke narratieven van oorlogsherinnering baseer ik me hoofdzakelijk op het werk van Pieter Lagrou. Zie bijvoorbeeld: Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge, 1999.
- Enkele basiswerken over oorlogsherinnering in de Sovjet-Unie zijn: C. Merrildale, *Night of Stone. Death and Memory in Russia*. London, 2000; N. Tumarkin, *The Living & The Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York, 1994; T. Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York, 2007.
- Over vrouwen, natiestaten en oorlogsherinnering schreef bijvoorbeeld Nira Yuval-Davis: Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*. London, 2003.

- Het uitgegeven doctoraal proefschrift van Claudia Lenz analyseert onder meer vrouwen in de Noorse weerstand: Claudia Lenz, *Haushaltspflicht und Widerstand: Erzählungen norwegischer Frauen über die deutsche Besatzung 1940 - 1945 im Lichte nationaler Vergangenheitskonstruktionen*. Tübingen, 2003.
- Citaat van Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, p. 61. Eigen vertaling.
- Een uitgebreidere analyse is te vinden in het derde hoofdstuk van mijn doctoraal proefschrift: Machteld Venken, *Straddling the Iron Curtain? Migrants' War Memories*. KULeuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 19 december 2008.
- Zie bijvoorbeeld: L. Lucassen, 'Migrantenorganisaties vroeger en nu: een inleiding', in: L. Lucassen (ed.) *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000*, Amsterdam, 2004, pp. 9-22.
- Zie het interview met Brenda op 13.11.2006 (273:290). Alle interviews zijn in het bezit van de auteur. De respondenten kregen in dit artikel fictieve namen toegewezen. De interviews werden gecodificeerd en geanalyseerd in het computerprogramma Atlas.TI. Tussen haakjes vermeld ik steeds de plaats in het interview waar een bepaald citaat, een bepaalde praktijk etc. wordt belicht.
- Enkele goede artikelen, die ingaan op narratieven van oorlogsherinnering en hun verandering na de val van het communisme, zijn: T.G. Ashplant, G. Dawson, & M. Roper, 'The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics', in: T.G. Ashplant, G. Dawson, & M. Roper, *The Politics of War Memory and Commemoration*. London and New York, 2000, pp. 3-85; D. Diner, 'From Society to Memory: Reflections on a Paradigm Shift', in: D. Mendels, ed., *On Memory. An Interdisciplinary Approach*. Oxford, 2007, pp. 149-163 en T. Judt, 'The Past is another country: myth and memory in post-war Europe', in: J.-W. Müller (ed.), *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. Cambridge, 2002, pp. 157-183.
- Voor informatie over de opmars van de herinnering aan dwangarbeid in Duitsland zie: H. Ulrich, 'Zwangarbeit im 'Dritten Reich': Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme' in: W. Reininghaus & N. Reimann, *Zwangarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien*. Bielefeld, 2001, pp. 16-37. Voor een recent overzichtswerk over dwangarbeid, zie: A. Von Plato, A. Leh & C. Thonfeld, *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangarbeit im internationalen Vergleich*. Wien, Köln, Weimar, 2008.
- Deze terminologie werd bedacht door Pavel Poljan in zijn eerder genoemd werk, maar werd daarna door verschillende niet-gouvernementele organisaties overgenomen.
- Voor een goed overzicht van hedendaags onderzoek naar *Ostarbeiterinnen* en *oral history* in Oekraïne zie het themanummer *Usna Istorija van Ukraina Moderna*, Kyiv – Lviv, Kritika, 11/2007.
- Voorbeelden van krantenartikelen zijn: *De Zondag, Regionaal Nieuws Antwerpen* 2.4.2006 (7), 'Massa volk en veel sfeer voor multicultural feest bij opening'; *Gazet van Antwerpen* 3.4.2006 (Metropool 13), 'Atlasgebouw feestelijk geopend'; *Het Laatste Nieuws, regio West-Vlaanderen* (2006), 'Tamara kan de balalaika niet vergeten' (in de private collectie van Tamara Lagounova, Torenhof 49, Waregem).
- Gazet van Zurenborg* 2 (3.2006) 4-5. Zie ook <http://www.gazetzurenborg.be/archief.htm>.
- Gazet van Zurenborg* 3 (7-8.2006) 6.
- Voor een analyse van de zangpraktijken van gewezen *Ostarbeiterinnen* in België tijdens de Koude Oorlogperiode zie: Machteld Venken, 'Wie Singen Kriegerlebnisse Sinn verliehen kann. Ostarbeiterinnen in Nachkriegszeit', in: Elisabeth Boesen en Fabienne Lenz, *Migration et mémoire. Concepts et methods de recherche / Migration and Erinnerung. Konzepte und Methoden der Forschung*. München en Hamburg, 2010, ter perse.
- De muziekopname van het optreden op de Kerstmarkt is ingesloten in mijn doctoraatsverhandeling.
- Notities van mijn gesprek met de koorleider op 6.11.2006. Voor het doctoraatsproject werd een uitgebreid dagboek bijgehouden waarin de ervaringen van *participant observation* in de vereniging van gewezen *Ostarbeiterinnen* werden neergeschreven. Het dagboek is in het bezit van de auteur.
- Over Roma en hun rol in hedendaagse wereldmuziek zie: Aniko Imre, 'Play in the Ghetto. Global Entertainment and the European 'Roma Problem'', in: *Third Text* 2006/20, no. 6, pp. 659-670.
- Interview met Debby op 20.07.2006 (10:12).

Machteld Venken is postdoctoraal onderzoekster aan de onderzoekseenheid Moderniteit en Samenleving 1800-2000 van de Katholieke Universiteit Leuven. Zij verricht onderzoek naar migratie en herinnering in de twintigste eeuw. Contact: Machteld.venken@arts.kuleuven.be